

התנגדות רוחנית ותרבותית בגטו וילנה

דוד פישמן, "מחתרת הנייר: המלחמה על אוצרות הרוח של ירושלים דליטא", הוצאת בית שלום עליכם והוצאת מאגנס, ירושלים, 2020, 305 עמ'

בארצות-הברית. פישמן הוזמן להרצות על ספרו במקומות שונים בעולם ואף זכה לכך שמוזיאון השואה ביוסטון טקסס הקדיש לספרו תערוכה שלמה, שהכילה בין השאר גם מסמכים מקוריים מתקופת השואה שניצלו בידי אנשי מחתרת הנייר ונמצאים כיום בארכיון יו"א (YIVO) בניו-יורק, בארכיונים בליטא ובארכיון מורשת בישראל. חלק מקסמו של הספר, הכתוב בצורה קולחת ומרתקת, כמעין ספר מתח, הוא שפישמן החליט בהחלטה מודעת לכתוב בסוגה שהיא בין מחקר אקדמי וסיפורת, תוך שהוא מתרכז במספר מצומצם של גיבורים שהקורא יכול להזדהות עימם. בין חלקי הספר השכיל פישמן לשבץ פנינים מהחומרים שהצילו חברי "בריגדת הנייר" כמו יומנו של הרצל (עמ' 98) ו"הפרוטומה של טולסטוי" (עמ' 218), וכך אנו, הקוראים, יכולים לקבל מושג, ולו קלוש, על אוצרות הרוח והאומנות שניצלו, ומנגד, להבין, ולו במעט, כמה אוצרות הושמדו ואבדו לנצח. נאצי שלמד בירושלים נתחיל ברקע היסטורי קצר: ד"ר יוהנס פוהל, "שוודד הספרים הנאצי",

לפני מספר שנים דוד פישמן, פרופסור להיסטוריה יהודית מבית המדרש למדעי היהדות בניו-יורק, הגיע לארכיון מורשת, שניהלתי בזמנו, כדי לחפש חומרים למחקר חדש שהוא כתב באותה עת, ושעתיד היה להתפרסם כספר. פישמן, היסטוריון ותיק שחקר את תולדות השואה בוילנה וכתב ופרסם מאמרים וספרים רבים בנושא, החליט להקדיש את ספרו החדש לפרשה מרתקת, שאמנם הייתה ידועה ומעט גם נכתב עליה, אך היא מעולם לא תפסה את קדמת במת המחקר. זהו סיפור הדרמטי של "בריגדת הנייר" שהורכבה מיהודים מגטו וילנה שהחליטו להציל אלפי ספרים וכתבי יד יהודיים נדירים מידי הנאצים, ולאחר שיחרור ליטא גם מידי הסובייטים.

פרשה זו, הטומנת בחובה סיפורי גבורה, אומץ, התנגדות, חברות, סכנה ופחד, זכתה למחקר מעמיק זה, שיכול להוות בסיס לסרט מרתק. הספר עוסק בהתנגדות רוחנית ותרבותית, שהיה בה גם סיכון חיים יומיומי. לא בכדי זכה הספר מייד עם פירסומו באנגלית להצלחה רבה ואף זכה בפרס יוקרתי

והרמן קרוק, שניספו בשנת 1944 במחנות לעבודות כפייה באסטוניה אליהם נשלחו. שניהם השאירו אחריהם יומנים שכתבו בגטו, הוסתרו וניצלו ומשמשים עד היום את חוקרי התקופה.

דברי דפוס נדירים

וילנה הייתה הקהילה היהודית הרביעית בגודלה בפולין (אחרי ורשה, לודז' ולבוב), ונחשבה לבירתה התרבותית של יהדות מזרח אירופה וזכתה לכינוי "ירושלים דליטא". במאה ה-18 פעל בה הגאון מווילנה, רבי אליהו בן שלמה זלמן (הגר"א), שסימל את האתוס של הקהילה: "היותו של הספר הערך העליון של החיים היהודיים" (עמ' 17). בוילנה פעלה הספרייה המפורסמת שנקראה על שם מייסדה, מתתיהו סטראשון, והכילה ספרים דברי דפוס נדירים. בתחילת שנות השלושים היו בה מעל לארבעים אלף ספרים, והיא הייתה פתוחה שבעה ימים בשבוע ואף בחגי ישראל.

הספרייה המשיכה לפעול גם בגטו והיו לה אלפי קוראים. המכון המדעי היהודי, יו"א, שנוסד בוילנה ב-1925 עסק במחקר מדעי הרוח והחברה והתפרסמו בו מחקרים רבים בבלשנות, היסטוריה, פולקלור, כלכלה, פסיכולוגיה ועוד. "המכון היה למקור לגאווה לאומית וערך עצמי לרבבות אנשים במדינה שזלזלה בהם פעמים רבות", כותב פישמן (עמ' 24).

עם הכיבוש הגרמני של ברית-המועצות ב"מבצע ברברוסה", יוני 1941, ובין כל הזוועות שביצעו, הגיעו הגרמנים לוילנה, מוכנים עם כתובות של מוסדות

כומר קתולי לשעבר, היה "מומחה" נאצי ליהודים, שלמד עברית ומקרא במשך שנתיים (1932-1934) באוניברסיטה העברית בירושלים. בזמן המלחמה עבד ב"מטה מבצע רוזנברג" (ERR), שמטרתו הייתה שוד אוצרות התרבות של יהודי מזרח אירופה. פוהל מונה לארגן את ההרס וההגליה של אוספי הספרות העצומים שהיו בספריות וילנה.

מטרת הגרמנים הייתה לחקור את הגזע היהודי ולהצדיק את השמדתו. הם בחרו בכארבעים מתושבי הגטו, סופרים, משוררים, אנשי תרבות ודוברי שפות, שהיו למעשה עובדי כפייה בבריגדת עבודה מיוחדת, ותפקידם היה למיין את החומרים, לבחור מה לארוז ולשנע לגרמניה, ומה להשאיר להשמדה. מה שלא התאים לשילוח לגרמניה נזרק, נשרף, נקרע ואף שימש לחימום ולהסקה. בקלף התורה השתמשו הגרמנים לייצור חפצים, כגון סוליות נעליים.

במשך שמונה-עשר חודשי עבודתם החליטו עובדי הכפייה של "בריגדת הנייר" להציל ספרים ומסמכים רבים ככל האפשר. הם ריפדו את גופם בספרים והגניבו אותם מתחת אפם של הגרמנים. פעולת הצלה זו הייתה כרוכה בסכנת מוות, כיוון שמי שנתפס הסתכן בירי בפונאר - אתר הרצח של יהודי וילנה והסביבה. היו ביניהם חברי מחתרת הפפ"א, ארגון הפרטיזנים המאוחד, שפעלה בגטו וילנה: שמרקה קצ'רגינסקי ואברהם סוצקובר, שניהם נמלטו מאוחר יותר ליערות הסביבה והצטרפו לפרטיזנים, וכן אנשי רוח וסופרים שלא השתייכו למחתרת, כגון זליג קלמנוביץ

הגטו אמצעי להתמודדות ולחידוש הכוחות.

משלוח לגרמניה

בחורף הקר של שנת 1942 מינו הגרמנים את קרוק לעמוד בראש צוות שתפקידו איסוף ספרות יהודית, וקלמנוביץ' מונה לסגנו. כך קמה "בריגדת הנייר" שפעלה בבניין יו"א שהיה מחוץ לגטו. היה עליהם למיין ספרים, לקטלג אותם ולהכין את הפריטים בעלי הערך הרב ביותר למשלוח לגרמניה. הגרמנים הציגו את השוד כמעשה הצלה: הם "שאלו" את הספרים, כדי שיהיו בטוחים יותר בגרמניה, הרחק מחזית המלחמה (עמ' 60).

קרוק וקלמנוביץ' ניצבו בפני דילמה מוסרית לא פשוטה: מצד אחד ניכפה עליהם לעסוק בעבודת הבזיזה הזו, אך תוך כך יכלו גם להציל ספרים, ומצד שני, אם יבצעו את העבודה הם יחשבו למעשה משתפי פעולה עם הגרמנים. חברי "בריגדת הנייר" החלו "לגנוב" ספרים ומיסמכים מאחורי גבם של הגרמנים. הם תחבו אותם בכיסים ומתחת לבגדים, הבריחו אותם לגטו שם הכינו מקומות מסתור, והחביאו אותם מתחת לספריית הגטו במחבוא שהלך ותפח והתמלא באוצרות רוח ותרבות.

ד"ר פוהל, האחראי הראשי על שוד הספרים, שסיסמת "המכון לחקר השאלה היהודית" שניהל הייתה "חקר יהודים ללא יהודים", החליט להגדיל את מצבת העובדים בבריגדה, כשנוכח בכמות העצומה של החומר. בין הראשונים שקרוק גייס היו שני משוררים צעירים

תרבות יהודיים, ביניהם יו"א וספריית סטראשון, במטרה לשדוד את האוצרות החשובים שנשמרו בהם. הגרמנים יבצעו בהמשך אקציות מכוונות גם נגד ספרים, ולא רק נגד בני-אדם.

הרמן קרוק היה בן 44 כשהגרמנים כבשו את וילנה. הוא כבר חווה את המלחמה על בשרו, אחרי שנמלט מוורשה מזרחה והגיע כפליט לוילנה במסע מסוכן. "הוא היה איש אציל, אנין טעם ואלגנטי, שצחצח את נעליו וליטש את ציפורניו אפילו בימי הגטו" (עמ' 36). כאמור, הוא כתב יומן בגטו וילנה, אשר גדל והפך לכרוניקה מונומנטלית על יהודי וילנה בזמן המלחמה. הכתיבה נתנה לו תחושת מטרה ושליחות. הוא היה ביבליוגרף וספרן מקצועי ולקח על עצמו את ניהול הספרייה בגטו.

זליג קלמנוביץ' היה חוקר ופילולוג של שפת היידיש, אינטלקטואל משכמו ומעלה, חילוני שבמהלך שהותו בגטו וילנה חזר לשורשים והפך לדתי ולסמל להתנגדות רוחנית. הוא למד באוניברסיטאות בגרמניה וידיד אמר עליו פעם: "כשזליג נכנס לחדר, אני לא צריך אנציקלופדיה" (עמ' 40). קלמנוביץ' זכה לכינוי "הנביא של גטו וילנה", ויחד עם קרוק היו שניהם מחוייבים למשימת שימור הספרייה והפעלתה, כדי לחזק את רוחם של תושבי הגטו, את כבודם העצמי ואת המורל שלהם. "בתוך כל פשיטות הגסטאפו, הרצח בפונאר, התת-תזונה והצפיפות הבלתי-נסבלת, פעלה ספריית הגטו ברחוב סטראשון 6 והייתה מבוקשת מאוד" (עמ' 45). הקריאה בספרים הייתה בעבור יהודי

מהפרט. הם בחרו להסתכן בעבור דברים שהיו חשובים להם באמת. מבריחי הספרים גם האמינו בקוממיותו של העם היהודי אחרי המלחמה, עם שיזדקק לאוצרות התרבות שלו: "מישהו ישרוד ויגלה את הפריטים הללו כדי לבנות את התרבות היהודית מחדש" (עמ' 95). רחל קרינסקי שמעה מפי קלמנוביץ' את הנבואה הבאה: "הגרמנים לא יצליחו להרוס הכול. וכל דבר שהם יוציאו מכאן ימצא בסוף המלחמה ויילקח מהם" (עמ' 245).

סיום טראגי

באוגוסט 1943 נאטם גטו וילנה וחברי "בריגדת הנייר" פוטרו רשמית מתפקידם. לאחר שהבינו כי גם הם נידונים למוות, הם הוחזרו במפתיע לבניין יו"א לשבוע אחרון של מיון ספרים, ושוב נאלצו להכין ערמות שנועדו להישלח לברלין ולפרנקפורט. ב-23 באוגוסט כתב קלמנוביץ' ביומנו: "אצלנו העבודה הולכת לידי גמר. כלומר ספרים לאלפים נשלחים לאשפה" (עמ' 122).

בהפסקת הצהריים של יומם האחרון נפגשו מספר חברים כדי לכתוב את צוואותיהם. ב-23 בספטמבר אותה שנה חוסל גטו וילנה. חלק מחברי הפפ"או שנותרו בגטו ברחו ליערות הפרטיזנים, אך רוב היהודים נשלחו למותם המידי או למחנות לעבודת כפייה. פישמן מתאר את קורות קצ'רגינסקי וסוצקובר בבריגדת וורושילוב שביערות נארוץ' תחת פיקודו של פיודור מרקוב. הוא כותב גם על סבלם ומותם של קרוק וקלמנוביץ' במחנות הכפייה באסטוניה. גם במחנה,

שגרו יחד בגטו: אברהם סוצקבר ושמרקה קצ'רגינסקי. השניים הפכו לאחים בלב ובנפש ולציר המרכזי של מבצע הצלת הספרים.

חברי הצוות האחרים ייצגו חתך של האינטליגנציה היהודית הווילנאית שעדיין נותרה בחיים, ביניהם ד"ר לאון ברנשטיין, רוז'קה קורצ'ק, מיכאל קובנר ואברהם זלזניקוב, שמאוחר יותר יברחו מהגטו ויצטרפו לפרטיזנים. דמות מרכזית נוספת בספרו של פישמן היא רחל פופקו-קרינסקי, מורה בעלת תואר שני בהיסטוריה, שידעה שפות רבות וקרוק ראה בה עובדת מתאימה לבריגדה. לפני המלחמה היא נהנתה מחיי שפע ואושר, הייתה נשואה ואם לבת, שרה, אך עם הפלישה הגרמנית חייה התרסקו במהירות. בעלה נורה בפונאר ועם הכניסה לגטו החליטה למסור את בתה לאומנת שעבדה אצלה, וכך נכנסה לגטו לבדה.

משלוח הספרים והמסמכים לגרמניה היקשה נפשית על חברי הקבוצה. הם הרגישו עצמם לא רק כמצילים של החומר אלא גם כקברנים שלו. קרוק כתב ביומנו: "הסכנה הכרוכה בהוצאת כל פיסת נייר גדולה לאין שיעור. כל המציל פיסת נייר מסתכן בראשו. ואף-על-פי-כן נמצאים אידיאליסטים שעושים זאת בקלות" (עמ' 87). בסוף כל יום עבודה היו החברים תוחבים פריטים לבגדיהם, החביאו אותם במקומות מסתור בגטו, או נתנו אותם למכרים גויים למשמר. לדברי פישמן, הייתה זו אמירה קיומית, מעשה של אמונה. הם האמינו שספרות ותרבות הן ערכים עליונים, גדולים יותר

הגיבוש ואי ההסכמות, השתלט המנגנון הסובייטי על המוזיאון ושלח טונות של אוצרות תרבות יהודיים להשמדה. כך המשיכו הסובייטים את עבודת הגרמנים. קצ'רגינסקי כתב בזיכרונותיו: "עלינו להציל את האוצרות שוב ולהוציא אותם מכאן. אחרת הם ייעלמו וישמדו" (עמ' 188). הכוונה הייתה להעביר אותם למכון י"ו"א החדש שהוקם במנהטן, ואכן חלקם נשלח לניו-יורק ונמצא שם עד היום והיווה בסיס למחקרו של פישמן.

חלק מאוצרות הרוח שאספו יהודי וילנה במשך שנים, ניצלו שלוש פעמים: פעם אחת בגטו מידי הגרמנים, פעם שנייה לאחר המלחמה על-ידי הניצולים, ובפעם השלישית כאשר הוברחו אל מחוץ לליטא מתחת לאפם של הסובייטים. בצד ההקרבה וההצלחה, הטראגדיה של הפרשה הסוערת הזו היא, שלמעשה רק חלק קטן מאוד מאוצרות הרוח והתרבות היהודיים בוילנה ניצל. רוב מה שניצל נשאר בליטא, חלק הועבר לארצות-הברית וחלק לישראל, בין השאר ליד ושם ולארכיון מורשת, שם הם משמשים כבר שמונה עשורים כמקורות מידע ראשוניים וייחודיים לדורות של חוקרים ותלמידים.

אכן, האפופיאה הזאת של התנגדות רוחנית והצלה של ערכי תרבות יהודית, ראויה לזיכרון ולהנצחה כפי שעשה דוד פישמן בספר זה.

ד"ר דניאלה אוסצקי-שטרן

בעודו תשוש ורעב, אירגן קלמנוביץ' תוכניות ספרותיות ואומנותיות ונשא הרצאות בפני האסירים. קרוק המשיך לכתוב יומן במחנה בפנקסים קטנטנים שגנב. למרות ההידרדרות במצבו הפיזי הנפשי, הוא מעולם לא הפסיק לכתוב (עמ' 134).

הסובייטים משמידים

חלק נכבד מהספר מוקדש לתיאור קורותיהם של חברי הבריגדה, ששרדו אחרי המלחמה. אלה מהם ששבו לוילנה אחרי השיחרור ביולי 1944 הקימו את "המוזיאון היהודי לתרבות ולאומנות", בו ראו המשך לבריגדת הנייר ולפפ"או. הם אספו מיסמכים ממקומות המחבוא והחלו גם באיסוף מידע על פושעים נאצים. בין האוצרות שנאספו היו מכתבים מאת י"ל פרץ, שלום עליכם, ביאליק ומאפו, יומן בכתב ידו של הרצל, כתבים של מנדלי מוכר ספרים ועוד. הם מצאו גם מיסמכים של מחתרת הפפ"או ובתוכם הכרוז המפורסם שכותרתו "אל נלך כצאן לטבח". המוזיאון שהוקם בדירתם של קצ'רגינסקי וסוצקבר שימש כמרכז קהילתי למי ששב העירה ולא הייתה לו כתובת.

עשרות אלפי הספרים והאוצרות היהודיים שניצלו נמצאו בסכנה נוספת, לאחר שהשלטונות הסובייטים שכבשו את וילנה אסרו על קיום מוסדות תרבותיים יהודיים בליטא. אז גם החלו חילוקי דעות בין החברים עצמם והם התפזרו ברחבי העולם. בצל חוסר